
Camillo Sitte - promotor teorije modernog urbanizma

Eugen Franković

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Izvorni znanstveni rad - UDK 72 Sitte, C.
72.071(436)“18”

14. ožujka 1995.

Camillo Sitte (Beč 1843.-1903.) arhitekt, urbanistički planer i pisac djeluje na različite načine u urbanizmu. Ipak je, s razlogom, ponajviše poznat kao autor djela “Der Städtebau”, objavljenog godine 1889.¹ Sitteova je knjiga svojim utjecajem u razvoju modernog urbanizma toliko značajna da se ona i u naše vrijeme mnogostruko nameće u nastojanjima da shvatimo razvojne linije povijesti urbanizma, urbanističke koncepte, urbanističku praksu i njezine dosege, kao i neuspjehe, svoje vlastito vrijeme u urbanizmu i budućnost koju pripremamo. Sitteu se stoga može prići s različitim istraživačkim interesima. Priroda njegove knjige motivirala me je da izaberem izravni put analize i interpretacije teksta “Der Städtebau”.

Camillo Sitte čitan je pisac. To objektivno svjedoče činjenice iz povijesti njegove knjige: prvo je izdanje iz svibnja 1889. rasprodano u nekoliko dana, drugo je isti bečki izdavač ponovio već u lipnju iste godine, treće je uslijedilo 1901., a četvrto izdanje objavljeno je godine 1909. Uspjeh je Sitteove knjige, dakle, izuzetan. No on nije samo utjecajan pisac nego i pojava koja zrcali mijene vremena. Ritam daljnjeg publiciranja “Der Städte-

Camillo Sitte (Beč, 1843.-1903.), arhitekt, urbanistički planer i pisac, autor djela “Der Städtebau” (1889), najznačajniji je teoretičar urbanizma na mijeni stoljeća. Kritikom urbanizma druge polovice 19. stoljeća promovira nove poglede bitne za modernu kulturu. Autor analizira “Der Städtebau” izravnom metodom: razlaže s slojeve Sitteove teoretske misli ispitivanjem puteva njezinoj vlastitog konstituiranja. Uvod sadrži kratak pregled recepcije Sitteova djela a zaključak primjer snažnog utjecaja Sittea na zagrebački urbanizam.

bau” i to pokazuje. Slijedeće, peto izdanje, izišlo je nakon prijeratno-ratno-poratne stanke, godine 1922. u Beču. Zatim slijedi dugo razdoblje od četiri desetljeća: šesto je izdanje iz godine 1965., također objavljeno u Beču. Prijevodi “Der Städtebau” upotpunjuju tu sliku karakterističnog ritma objavljivanja. Prvi je prijevod na francuski jezik iz pera švicarskog arhitekta C. Martina, a objavljen je u Ženevi godine 1902.; drugo je izdanje

¹ SITTE, C., “Der Städtebau / Nach seinen künstlerischen Grundsätzen”, Verlag von Carl Graeser, Wien 1889. U ovom sam se radu služio šestim izdanjem djela iz godine 1965., Georg Prachner, Wien (pretisak trećeg izdanja iz 1901). Sadržaj Sitteove knjige podijeljen je u dvanaest poglavlja: I. Einleitung. II. Beziehung zwischen Bauten, Monumenten und Plätzen. III. Das Freihalten der Mitte. IV. Die Geschlossenheit der Plätze. V. Grösse und Form der Plätze. VI. Unregelmäßigkeiten alter Plätze. VII. Platzgruppen. VIII. Platzanlagen im Norden Europas. IX. Die Motivenarmuth und Nüchternheit moderner Stadtanlagen. X. Moderne Systeme. XI. Die Grenzen der Kunst bei modernen Stadtanlagen. XII. Verbessertes modernes System. XIII. Beispiel einer Stadtregulierung nach Künstlerischen Grundsätzen. Schluss.”

uslijedilo 1918. Ruski je prijevod objavljen 1925., a španjolski 1926. englski se prijevod pojavio 1945. u Americi, a drugi u Engleskoj 1965. Talijanski je prijevod iz 1953. Novi prijevod na francuski izlazi 1980. u Parizu. Prevodilac je Daniel Wiczorek, germanist (profesor na sveučilištu u Reimsu) i autor studije o Sitteu i počecima modernog urbanizma, znanstveno-teorijske prirode. Wiczorekov prijevod izvršio je intervenciju presudnoga značenja u pogledu Sitteova položaja u francuskoj i u frankofonoj kulturi uopće, jer su Martinovi prijevodi bili neadekvatni, preslobodni, s prevoditeljevim dodacima, te su toliko iznevjerili original da francuska javnost zapravo nije poznavala Sitteovo djelo. Le Corbusier znatnim je dijelom diskvalifikaciju Sittea zasnovao na čitanju takva prijevoda.

Datumi izdanja "Der Städtebau" i pojave prijevoda knjige svjedoče o istom: Sitteovo djelo već duže od stoljeća problematizira urbanističko polje kritički ga ispitujući s promjenljivom recepcijom. Razdoblje krize i osporavanja redovito aktualizira Sitteovu knjigu, u trijumfalizmu dominantnog pokreta ona "zastarjeva". Moglo bi se reći da je funkcionalizam zametnuo "Der Städtebau" iz drugog reda na polici.

A drugi Sitteovi spisi? Sitteov opus nije velikoga opsega. U nešto više od trideset naslova, prema kritičkoj i reprezentativnoj bibliografiji (što ne znači i potpunju), Sitte piše od godine 1872. do 1904. o urbanizmu, planiranju, regulatornim osnovama, trgovima i spomenicima, o izložbama projekata. Piše polemički ("So geht's nicht!" glasi jedan naslov) o budućnosti (dva su naslova "Das Wien der Zukunft"). Tekstove najčešće objavljuje u novinama, većinom tako da su upravljani svakome i svima. Manji je broj naslova Sitte objavio u stručnim listovima i periodici. To je jezgra Sitteova opusa od dvadesetak tekstova koji tematiziraju urbanizam i druga srodna područja umjetnosti. Prije samoga kraja života Camillo Sitte pokreće s Theodorom Goecke časopis "Der Städtebau" (Berlin 1904.-1929.). Zajedno s Goeckem napisao je uvodni tekst prvoga broja i još tri teksta koji izlaze u kasnijim brojevima. Sitte piše kritički, aktualno, s namjerom da utječe, mijenja stanje stvari i da u budućnosti dosegne ono što uskraćuje sadašnjost. Camillo Sitte ne piše statusne uloge svoje osobne karijere, nego priloge živim vrijednostima koje sretno izražava jedinstvena njemačka riječ Stadtbaukunst.²

Sitteov "Der Städtebau" u svakom je pogledu reprezentativan tekst njegova opusa. Takva je priroda koherencije te knjige. Sittea kao pisca treba pobliže odrediti. On je teoretičar koji ne postavlja sistem u užemu smislu te riječi. Njegove kategorije nisu izvedene iz kategorijskih principa, on ne gradi tim putem povezanu pojmovnu strukturu koja bi postavila sistem.

Sitte je kritičar koji teoretizira. On do svojih teza - koje znatnim dijelom imaju kategorijski karakter, jer stvaraju pojmove koji su uporabljivi i u svakomu dru-

² Izvor svih podataka o izdanjima "Der Städtebau" na originalu i u prijevodima, kao i u bibliografiji C. Sittea, spomenuto je djelo: WIECZOREK, D., "Camillo Sitte et les débuts de l'urbanisme moderne", P. Madraga, Bruxelles 1981, uz napomenu da je šesto izdanje Sitteove knjige na njemačkom iz 1965., G. Prachner, Wien, a ne iz godine 1972. D. Wiczorek ne navodi srpski prijevod "Der Städtebau" (prevodilac Đ. Tabaković, građevinska knjiga, Beograd, 1967.). taj se prijevod pojavio dugo nakon prve recepcije Sittea u Hrvatskoj koja je gotovo sinkronizirana s oriinalom jer tada za našu obrazovanu publiku njemački nije bio nikakva prepreka. Tabakovićev prijevod učinio je prisutnim autora i naslov kojih se je počela prisjećati stručna javnost u krizi deriviranog funkcionalizma šezdesetih godina. No niska kvaliteta prijevoda ograničila je njegovu ulogu. Tabakovićev prijevod ocenjuje lošim Grgo Gamulin pišući u tematskom bloku "Urbanizam na Jadranu" u tekstu "Umjetničko oblikovanje gradova ili problem »gradskog pejzaža«" (Život umjetnosti, 1967. br. 5). Gamulin analizira moguću ulogu Sitteove urbanističke kritike u aktualnim pitanjima razvoja našeg prostora i ističe već u početku ograničenu mogućnost tako prevedenog Sittea te se opetovano nezadovoljno vraća na tu temu. No razinu tadašnjih granica u obnovljenoj recepciji Sittea nisu odredile samo slabosti prijevoda njegove knjige nego i nepoznavanje uloge koju je Sitteova misao odigrala u povijesti naše moderne urbane kulture. A to su uvidi koje je znanost sticala nekoliko godina kasnije.

gom slučaju, a ne samo ad hoc - dolazi analizom egzemplarnih slučajeva, takvih koji su primjerni za fenomen trajna karaktera i općega značenja ili takav koji se opetuje, koji je proširen i po nekim značajkama općenito važan, pa i bitan. Zato Sitte, teoretizirajući, kritičkom analizom fiksira stajalište koje ima izvanredno visok stupanj koherencije, pa se prema toj fundamentalnoj karakteristici njegov tekst zaista konstituira na način i na razini teorijskog sistema. Sitteova knjiga zaista funkcionira kao sistem, premda nije organizirana kao teorijski sistem.

Uzevši u obzir činjenicu da je riječ o arhitektu, arhitektonskom piscu, a ne estetičaru, jedva da je drukčije i moglo biti. Velika je zasluga Sitteova što je pisao kako je vidio i mislio te publicirao kako je napisao, bez izlišne promišljenosti. Sitteov je tekst, takav kakav jest, veoma prirodan, normalan tekst, jedan od onih koji su se morali dogoditi.

No Sitteov tekst ipak postavlja neke poteškoće današnjem čitatelju. To su poteškoće osobite vrste. Ne nalazimo ih u samom tekstu koji je prozračan, lak i ne postavlja prepreke. Poteškoće su u podtekstu, u smislu koji treba eksplicirati jer nije prisutan *expressis verbis* ili je prisutan tek nenaglašeno i usput. Smisao je prisutan u konkluzijama koje tekst nameće i zaokružuje se u njima. Premda se Sitteov tekst zaokružuje sobom samim to se ipak ne zbiva bez specifičnog čitateljeva napora, svakako ne bez njegove suradnje.

PRILOG OBNOVI ČITANJA "DER STÄDTEBAU"

Tražeci bitne dijelove teorijske konstrukcije Sitteova djela nalazimo ih već u Uvodu knjige. Citirajući Aristotela po kojemu grad mora biti takav da njegovi stanovnici budu ne samo sigurni nego i sretni, Sitte konstatira: "Da bi se to ostvarilo, gradogradnja ne smije biti samo stvar tehnike nego mora biti pitanje umjetnosti u najpotpunijemu i najvišem smislu".³ No i prije toga mjesta u Uvodu zahtjev za umjetničkom osnovom gradogradnje ističe već podnaslov knjige ("Der Städtebau/ Nach seinen künstlerischen Grundsätzen"). Pojam umjetničkoga prisutan je u čitavoj Sitteovoj knjizi. Umjetnost je Sitteu pretpostaka dobre gradogradnje i njezin najvredniji efekt. Sve nedostatke aktualnog urbanizma koji Sitte kritizira uzrokuje nedostatak umjetničke intencije u suvremenih graditelja.

U prvom poglavlju u kojem Sitte razmatra "odnos između građevina, spomenika i trgova" on zaključuje:

"Presudna suprotnost između nekadašnjih i sadašnjih postupaka jest u tome što mi tražimo za svaki kipić veličanstvene trgove i time umanjujemo djelovanje umjesto da ističemo s pomoću neutralne pozadine, kako to čine slikari kada slikaju portrete".⁴ Slikar dakle ima pravo, to jest, mjerodavan je umjetnički senzibilitet u pitanjima gradogradnje u kojima je odlučan dojam. Prije toga Sitte opisuje kako je Michelangelo smjestio Davida na Piazza della Signoria u Firenci, ispred Palazzo Vecchio te zašto je tako postupio i zbog čega je imao pravo, što potvrđuje izvanredno djelovanje Davida na trgu za razliku od neadekvatnoga prostora u Accademiji ili njegove brončane kopije na otvorenu prostoru. Na trećem mjestu u tom poglavlju Sitte piše o "čistim akordima" urbanističkih odnosa u starim gradovima i o "kompoziciji s kontrapunktom" kojoj da je naše doba općenito sklonije.⁵ U

DER

STÄDTE-BAU

NACH SEINEN

KÜNSTLERISCHEN GRUNDSÄTZEN.

EIN BEITRAG ZUR LÖSUNG
MODERNSTER FRAGEN DER ARCHITEKTUR UND MONUMENTALEN
PLASTIK UNTER BESONDERER BEZIEHUNG AUF WIEN

VON

ARCHITEKT

CAMILLO SITTE

REGIERUNGSRATH UND DIRECTOR DER K. K. STAATS-GEWERBSCHULE IN WIEN.

MIT 4 HELIOGRAVUREN UND 109 ILLUSTRATIONEN UND DETAILPLÄNEN.

WIEN 1889.

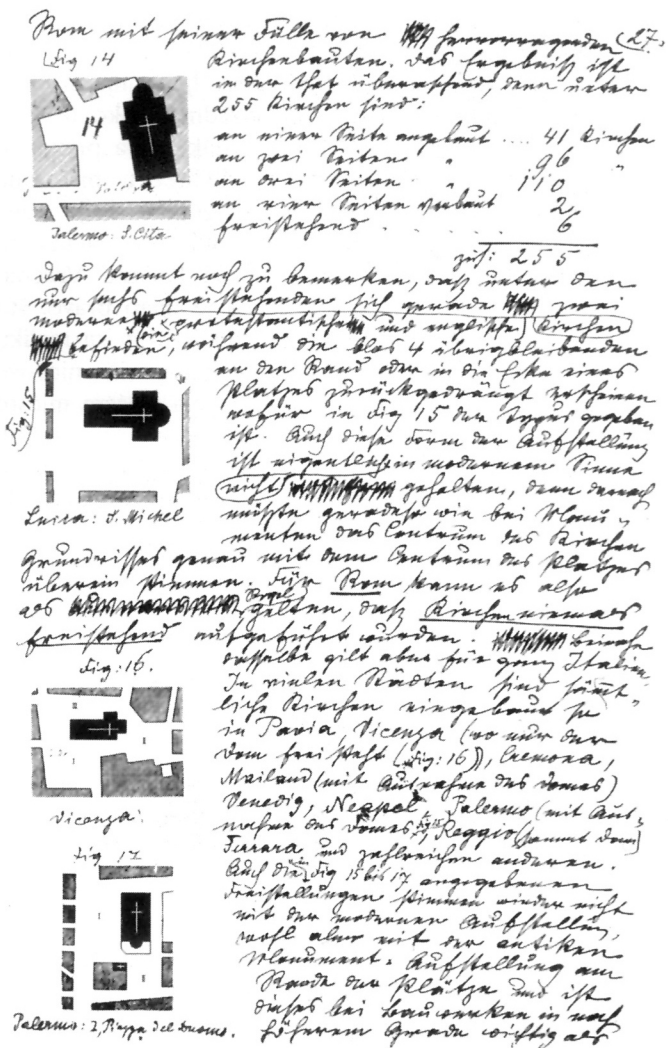
VERLAG VON CARL GRAESER.

I. AKADEMIESTRASSE 26.

³ SITTE, C., "Der Städtebau", Georg Prachner, Wien 1965., Einleitung str. 2.

⁴ Isto, str. 20

⁵ Isto, str. 15.

analizi se, dakle, Sitte služi specifičnim kategorijama umjetnosti pa i onima s područja drugih umjetnosti, toliko je naglašen interes za umjetnost u njegovu tekstu. Tako je u svim poglavljima knjige. Sitte se poziva na "fino osjećanje".⁶ s kojim je nešto učinjeno u formiranju prostora, dakle, poziva se na neodređen, ali neporeciv kvalifikativ koji se oslanja na dojam, što je u isti mah općenit i decidan argument. Sitte provodi analizu redovito na planu vizualnog efekta postižući određenu egzaktnost optičkim obrazloženjima. Strukturna i funkcionalna pitanja Sitte ili izostavlja ili spominje usput, gotovo uvijek u vezi s vizualnim planom, inzistirajući na toj vezi. Vizualni je plan glavno područje Sitteovih analiza.

Te analize nemaju teorijske postupnosti. Prvih sedam poglavlja ispunjava tematika koja se širi, s teme na temu, bez razvijanja nekoga novog teorijskog aparata. Pisac pretpostavlja već gotove opće predodžbe u čitalaca i na te se predodžbe neprestano poziva. Teorijski aparat s kojim Sitte operira na prvoj stranici isti je onaj s kojim piše posljednju. U međuvremenu tek proširuje materijal analizirajući tim aparatom i konstituirajući aparat dokazima svojih analiza.

Poglavlja knjige možemo grupirati na prvih sedam koja se uglavnom odnose na historijski urbanizam, zatim slijede četiri poglavlja koja se bave suvremenim urbanizmom (deseto je teorijski najvažnije); dvanaesto, posljednje poglavlje, neka je vrsta praktične primjene cjelokupnog iskustva Sitteovih kritičkih i teorijskih analiza. Sitteova knjiga, dakle, ne organizira razvijanje teorijskog sistema, nego njegovu ekstenziju te primjenu kada je sistem ekspliciran u toj ekstenziji.

Najveći dio Sitteovih analiza sastoji se u uspoređivanju starih gradova sa suvremenom gradogradnjom. Povijesni ambijenti imaju pritom ulogu pozitivnoga primjera pa i uzora. Sitte otkriva pogreške suvremenog urbanizma na vizualnome planu kao području kojim dominira umjetnost, ali dodaje i zamjerke sasvim praktične naravi. Te zamjerke Sitte iznosi također kao određeni korelat prekršaja učinjenih protiv umjetničkih zahtjeva.

Usporedo s afirmacijom umjetničkog kao nužnog u gradogradnji, Sitte napada tehnički mentalitet svojeg doba, inženjersku samouvjerenost i mjerničku neosjetljivost. To čini već u Uvodu: "Tek u našem, matematičkom stoljeću proširenje i uređenje gradova postaje gotovo isključivo tehnička stvar. Time se rješava samo jedna strana problema, a druga strana, umjetnička, od isto je tako velike važnosti."⁷ Ovakvi su komentari prisutni u svim poglavljima knjige. Navedimo nekoliko primjera: "Stojimo pred zagonetkom, pred zagonetkom prirodnog nesvjesnog umjetničkog osjećaja... s ravnalom i šestarom u ruci i mislimo da se tako fino pitanje osjetljivosti može riješiti nezgrapnom geometrijom." - "Danas se osobita važnost pridaje potpuno ravnim linijama beskrajno dugih ulica i krajnje tvrdo reguliranim trgovima." - "Veoma je čudno da gotovo nerazumno nepravilni trgovi starih gradova uglavnom ne izgledaju loše, dok u suvremenim rješenjima nepravilni uglovi djeluju vrlo ružno." - "Pohlepa za simetrijom postala je moderna bolest." - "Nepregledno je mnoštvo nepovoljnih ocjena o modernom uređenju gradova. Redovito ih objavljuju dnevni listovi i stručni časopisi. Kao uzrok lošeg dojma ipak se samo tu i tamo spominje previše pedantan pravolinijski niz kuća... Ravne linije i pravi uglovi znakovi su planova lišenih osjetljivosti." - "To su, dakle, uspjesi sistema koji bezobzirno odbacuje svu umjetničku tradiciju baveći se samo pitanjima prometa. Tako nastaju besmislice od uličnih čvorova koje se nazivaju trgovima, gdje nema ničega što karakterizira trg, a skupljeno je sve što je nepraktično i ružno." - "Ali gdje dominira geometrijska shema i sistem građevnih blokova, umjetnost je osuđena na šutnju." - "Ni za spomenik ni za drveće mi nemamo nikakva pravog prostora."⁸

⁶ Isto, str. 22.

⁷ Isto, str. 2.

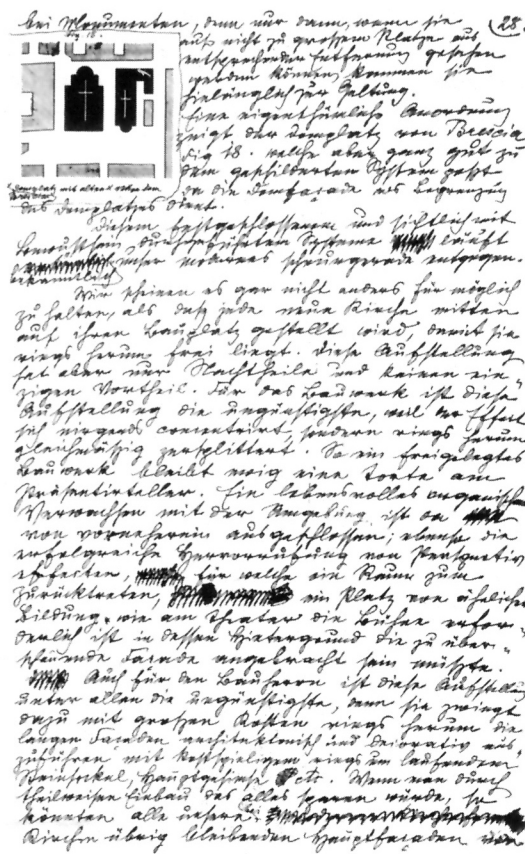
⁸ Isto, str. 22, 55, 57-58, 59, 90-91, 103, 106, 108.

Premda Sitte u svojim oštrim osudama suvremenog urbanizma najčešće piše o izgledu, a u izgledu prije svega o krutosti ravnih linija i pravih uglova, on ipak unosi značajne dopune koje korigiraju mogući dojam da je autor konzervativni nezadovoljnik kojega smeta sve novo u njegovu vremenu. Prva je dopuna sadržana u opširnoj primjedbi, na koju se Sitte ne jednom vraća, da i historijski urbanizam poznaje "pravougaone sisteme", ali da efekt u prošlosti nije bio negativan kao što je to u moderno doba. Sitte tu temu razmatra na primjeru baroknog urbanizma.⁹ On piše: "Barok se razlikuje od svih prijašnjih razdoblja također i time što njegove realizacije nisu nastajale postupno, nego su bile zamišljene kao u modernoj umjetnosti, odjednom, već na crtačoj dasci. Iz toga se može razabrati da se ovaj način ne može smatrati jedinim krivcem banalnosti naših modernih gradova i trgova... Kod baroknih ostvarenja sve je pažljivo promišljeno i unaprijed određeno kako će izgledati u stvarnosti."¹⁰

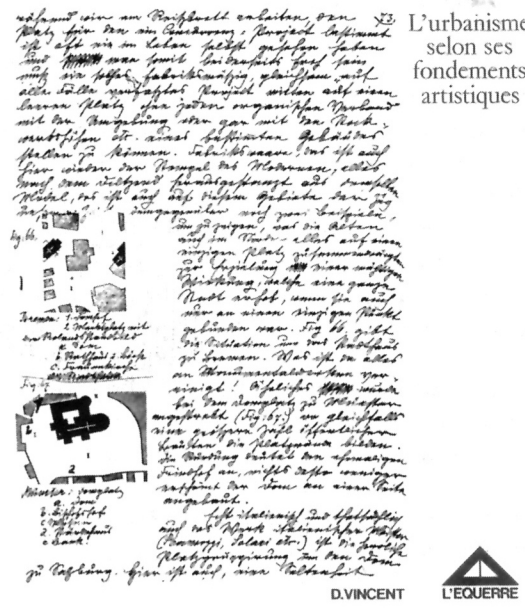
Prema tome, nisu ravna linija, pravi kut, šestar i ravnalo pravi krivci za sve zlo. Naprotiv to su i za Sittea tek lako vidljive oznake onoga mjesta na kojemu je izvor zla. I antipatija prema inženjerima i inženjeriji tek je privid iza kojega stoji pravi otpor. Uostalom Sitte s priznanjem piše o nekim tehničkim uspjesima, na primjer na polju higijene, u suvremenoj gradogradnji. Sitte nije zaslijepljen, on polemično zaoštrava formulacije koje imaju jednostrano značenje samo nepažljivom čitatelju ili onomu kojeg ta kritika povređuje. Kritička teza da modernom urbanizmu ne uspijevaju nepravilni oblici korigira moguće pogrešno shvaćanje Sittea. Modernom urbanizmu, dakle, ne uspijevaju ni pravilni ni nepravilni oblici, historijskom urbanizmu uspijevali su i pravilni i nepravilni. Konstatacija je jasna, ali ona nas ne približava razumijevanju pitanja. Sitte je učinio napor da odgovori na pitanje koje se otvara na tome mjestu problematskog luka. Učinio je to uspješno i to je najvredniji rezultat njegove knjige.

Sitte indicira odgovor na to kapitalno pitanje svoje knjige također već u Uvodu, na spomenuta mjestu, gdje piše da "Tek u našem, matematičkom stoljeću proširenje i uređenje gradova postaje gotovo isključivo tehnička stvar. Time se rješava samo jedna strana problema, a druga strana, umjetnička, od isto je tako velike važnosti."

U ovoj kolokvijalnoj formulaciji karakterističnoj za Sitteov način pisanja - čime on olakšava pristup raspravljanju i o najkompliciranijim pitanjima, ali i otežava

Camillo Sitte L'art de batir les villes

L'urbanisme selon ses fondements artistiques

⁹ Sitte o urbanizmu "pravougaonih sistema" afirmativno piše još u nekoliko navrata, citirajući primjere rimskog urbanizma. Tako u Uvodu, pišući o rimskom forumu, i u poglavlju "Poboljšani moderni sistemi", gdje piše o tradiciji i rimskom urbanizmu (o odnosu castrum-grad), koji podrazumijeva pravokutni raster.

¹⁰ Isto, str. 84-85.

¹¹ Isto, str. 118-120.

preciziranje najvažnijih misli - mislim da je ključni pojam "jednostrano" (prisutan je u Sitteovoj artikulaciji kao "jedna strana" i "druga strana" - "die eine Seite...die andere Seite"). Taj pojam zapravo označava cilj Sitteove kritike, uključujući svakako umjetničku sferu koju on eksponira i na kojoj inzistira, ali se taj pojam ne ograničava na umjetničku gradogradnju. Podjednako se odnosi i na sve drugo što kondicionira, također umjetničku gradogradnju. Moguća je i inverzija te Sitteove formulacije koja ne bi iznevjerila njegovu misao: umjetnička strana zanemaruje se zato što je shvaćanje problema jednostrano.

Zašto jednostrano postaje toliko važna oznaka postupaka ili vrijednosti u urbanizmu? Nije li jednostranost više stvar načina, najčešće osobnog, a ne presudan faktor toliko kompleksnog područja kao što to jest urbanizam?

U poglavlju "Moderni sistemi", pišući o suprotnim karakteristikama starih i modernih gradova (u vezi s vrtovima) Sitte je napisao: "Moderni planeri slijede suprotnu tendenciju, oni dijele na blokove: blok kuća, blok trgova, blok vrtova, svaki opkoljen uličnim linijama. Odatle svemoćna navika da sve spomenike smještavaju u središta praznoga prostora. To je izokrenut sistem. Ideal takvih rješenja može se matematički definirati kao maksimum uličnih linija. To otkriva uzroke formiranja modernog sistema blokova. Vrijednost građevne parcele raste razmjerno dužini ulične linije. Parceliranjem se postiže maksimalna vrijednost zemljišta ako je opseg građevnoga bloka maksimalan u odnosu na površinu. To je najdublja jezgra sistema blokova. Tu svakako umjetnosti i ljepoti više nema mjesta."¹²

Blok, dakle, stvara građevna parcela, jer ona teži obliku i povezivanju s drugim parcelama u bloku, s gradskim komunikacijama i s čitavom aglomeracijom na način koji je najpovoljniji u prometu nekretninama. Taj jednostrani motiv formira moderni grad, jednostranošću sprečava umjetnost jer je umjetnost kompleksna po motivaciji, modalitetima i efektu. Umjetnost je suprotna jednostranosti. Ovaj zaključak Sitte nije izveo, ali je sve učinio da ga pripremi i onemogućiti drukčiji, dakle on ga sugerira.

No Sitte se ne zaustavlja na ovom zaključku. Kao konačan, premda točan, taj bi zaključak materijalnu sferu, sferu određene ekonomike, suprotstavio sferi duhovnih vrijednosti i time postavio antitezu koja bi zaista bila "kulturalistička" (kako hoće Corbusier) i neplodna također zato što se stvari ne odvijaju u jednostavnim sukobima materijalno-duhovno. Ta antiteza nije stvarnost modernog urbanizma i arhitekture, nego su oni - to proizlazi iz Sitteovih analiza - bitnim dijelom i sfera ekonomike, dakle "društvene proizvodnje" svoje epohe. Sitte, dakle, ide dalje. U poglavlju "Granice umjetnosti kod modernih gradskih uređenja" on piše: "U našim su danima granice umjetničkog oblikovanja na području

gradogradnje postale vrlo sužene. Potpuno je nezamislivo kapitalno djelo gradogradnje kao što je atenska akropola. Bilo bi nemoguće realizirati takvo djelo čak kad bismo raspolagali milijunima, koliko bi stajalo. Jer nam nedostaje temeljna umjetnička ideja, nedostaje nam opće valjani pogled na svijet, živ u narodnoj duši, koja bi u takvome djelu našla svoje osjetno utjelovljenje".¹³

Nedostaje nam, dakle, društvena kohezija, pa prema tome i kulturna. Naše je doba epoha krize kulturne kohezije. A kriza urbanizma jest ta ista kriza na području urbanizma. Jednostranost u urbanizmu nije, prema tome, nametnuta iz jedne sfere (materijalne, ekonomske, tehničke) u drugu (kulturnu), što potiskuje umjetničko u urbanizmu. Jednostranost je neizbježna u modernom urbanizmu jer vlada u svim sferama društvenog života. Jednostrani su i kriteriji moderne ekonomije jer adekvatnu materijalnu vrijednost imaju samo ona dobra koja poprimaju oblik prema zahtjevima tih kriterija. Njihov pritisak podaje osnovnom elementu gradogradnje oblik građevne parcele kao formativni kod epohe. Deformantni pritisak generiran iz te nametnute jezgre širi se na sve urbanističke aspekte kao neizbježan slijed posljedica. U društvu zahvaćenu krizom kohezije ne postoji otpor tim posljedicama niti je takav otpor moguć. Jednostranost je dominantna crta opće slike koju ti razorni procesi nanose strukturi, izgledu i duhu grada.

Da je Camillo Sitte samo na jednome mjestu napisao tu misao o ulozi krize društvene svijesti u gradogradnji, bilo bi dovoljno da je smatramo ključnom, jer se vrhunac ne moraju ponavljati da bi se utvrdila najviša točka sistema. No Sitte više puta ponavlja tu svoju kardinalnu misao, varira je, služi se njome u svojoj knjizi na raznim mjestima.

"Danas se više ne možemo oslanjati na zajednički osjećaj jer više ne postoji u stvarima umjetnosti", piše Sitte u poglavlju "Poboljšani moderni sistem".¹⁴ Zatim: "u puku više ne živi čvrsta umjetnička tradicija".¹⁵ Ili jedno od najopširnijih i najpotpunijih mjesta o ovoj temi: "Lijepi gradski trgovi i čitavi gradovi nisu nekad nastajali slučajno u postupnoj evoluciji, bez plana parcelacije, bez javnog natječaja i bez vidljiva napora, mi ih ne dugujemo ni slučaju ni prohtjevu pojedinca. Ta evolucija nije bila bezrazložna i nikada pojedini graditelj nije sebi dopuštao da ga vodi samovolja. Naprotiv, svi su se svojevoljno podvrgavali artistskoj tradiciji svojeg doba i ona je bila toliko sigurna da je pothvat uvijek donosio najbolji rezultat. Kada je Rimljanin osnivao

¹² Isto, str. 110-111.

¹³ Isto, str. 118.

¹⁴ Isto, str. 135.

¹⁵ Isto, str. 133.

castrum točno je znao kako mora postupiti, ništa drugo nije htio sagaditi niti je osjećao potrebu za nečim drukčijim od uobičajenog. Tradicionalna forma sadržavala je već sve što je bilo potrebno za udobnost i ljepotu. Ako je zatim castrum trebalo razviti u grad, ponovno se samo po sebi podrazumijevalo podići forum s hramovima, javnim zgradama i kipovima. Svatko je znao kako sve mora biti raspoređeno i izvedeno do najmanjeg detalja jer je tradicija pružala samo jednu soluciju koju je valjalo prilagoditi lokalnim okolnostima. Dakle, nije bilo nikakve neizvjesnosti jer je velika artistska tradicija, koja je živjela u krilu čitavog naroda, zapravo bez plana i bez rizika da pogriješi podizala tako uređene gradove. To je isto bilo još u srednjem vijeku i za renesansu.¹⁶

Tvrđnja da nama nedostaje temeljna umjetnička ideja i općevaljani pogled na svijet vrhunac je Sitteove teorijske misli. On ne ide dalje, ne pokušava odgovoriti na pitanje koje se otvara na tome mjestu: zašto i kako je nastao zajednički, općevaljani pogled na svijet nekad živ u narodu? Ne znamo zašto to nije pokušao. Može se primijetiti da to pitanje nije specifično urbanističko. Ipak Sitte sam dovodi do njega kao presudnog pitanja za sve o čemu raspravlja. Slijedeći Sittea do ove točke, zaustavit ćemo se zajedno s njim.

Kakav izlaz nalazi Sitte? U nekoj vrsti rezigniranog aktivizma, u optimizmu koji izvire iz jasna pogleda na stvarni doseg nedaća. U poglavlju "Granice umjetnosti kod modernih gradskih uređenja" Sitte piše: "Sa svim tim pojavama treba računati kao s danim silama na koje umjetnik gradogradnje mora paziti isto tako kao što se arhitekt mora osvrtni na zakone čvrstoće i statike, premda su s tim povezana vrlo neugodna ograničenja." Dakle, ako nam drugo ne preostaje, moramo graditi s lošim materijalima na tlu slabe nosivosti. Tražeći izlaz Sitte nalazi kompromis: "Nije zanemariv broj umjetničkih motiva kojih se moramo odreći u suvremenom uređenju gradova. Koliko da je ta spoznaja bolna za osjetljivu narav, umjetnik se u praksi ipak ne smije prepustiti porivu sentimentalnosti. Ni očit uspjeh u slikovitu rješenju ne bi bio ni potpun ni trajan ako ne bi odgovarao uvjetima modernog života", piše Sitte na početku to poglavlja. I dalje: "Ne može se poreći bitna suprotnost slikovitog i praktičnog. Ona postoji i uvijek će postojati kao sama danost u prirodi stvari", piše on na drugome mjestu u istom poglavlju razvijajući misao da prepreke, koje moderno doba postavlja urbanistu, jesu nešto kao otpor materijala u umjetnikovu radu.¹⁷

Nije teško razabrati: ova teza proturječi misli da su ograničenja modernog urbanizma u gubitku zajedničkog pogleda na svijet. Kada su se svi priklanjali umjetničkoj tradiciji, nije bilo suprotnosti između slikovitog i praktičnog, pa se može poreći tvrdnja da je ta suprotnost bitna jer su tada, kako smo uz Sitteovu pomoć već vidjeli, bez očita napora u postupnoj evoluciji nastajali lijepi gradski trgovi i čitavi gradovi.

Sitte previđa i zanemaruje tu kontradikciju, čini to ne jednom, čak u istom kontekstu, ponekad unutar odlomaka pa i u jednoj rečenici. No već smo istakli: disciplinirano razvijanje misli nije Sitteova odlika nego bljesak te misli koji osvjetljava novo. Zato takve njegove previde treba shvatiti kao ignoriranje onih nedostataka u tekstu koji ne služe izravno svrsi, a svrha je Sitteova teksta kritička intervencija, ne teorijski sistem. No ipak treba primijetiti da su Sitteove poteškoće uzrokovane zastajanjem pred pitanjem koje sam otvara. Odustajući, mora se vraćati, napuštati tezu o narušavanju društvene kohezije kao razlogu dezintegracije gradskog organizma i priklanjati se formalnim estetskim ambicijama. Praktična sfera pritom je ograničena tek na dio stvarnog dosega problema. No Sitte time brani estetsku sferu jer joj osigurava autonomiju u uspostavljenom dualizmu. A zatim nudi koegzistenciju u kojoj umjetnički kriteriji imaju prednost iskustva, kulture i poznatih uspjeha koji se mogu citirati kao uzor. Praktičnoj, materijalnoj strani ostaje nadmoćna snaga kojoj se mora udovoljiti, ali se ona pritom može popraviti uz dobre izgled na uspjeh zbog superiornog autoriteta umjetnosti.

To je koncept Sitteova kompromisa. Jedno od reprezentativnih mjesta glasi: "Samo ako ispitamo u čemu je bit ovih ostvarenja (tj. stare umjetnosti, E.F.) i ako nam pođe za rukom primijeniti na suvremene prilike ono što je značajno, može nam uspjeti prividno neplodno tlo privesti uspješnoj sjetvi."¹⁸ Sitte tako nalazi formulu koju traži još od Uvoda knjige, u kojemu piše da će "stari i novi gradovi biti izloženi umjetničko-tehničkoj analizi da bi se otkrili motivi kompozicije koja počiva, s jedne strane, na harmoniji i na djelovanju što očarava, a, s druge, na inkoherenciji i monotoniji. Sve to sa svrhom da bi se našlo izlaz..." Sitte traži pravila harmonije da bi našao izlaz, uviđa da pravila neće dostajati, nego je nužno ispitati u čemu je bit. Utvrdivši da je bit u stupnju društvene kohezije, sugerira pokušaj da na suvremene prilike primijenimo ono što je značajno u vrijednostima izraslim iz takve biti - a zna da nje više nema. U Sittea je to traženje teorijska pukotina jer on već zna da pravila ne mogu prikriti ili nadoknaditi izgubljenju koheziju društvene sredine. On uostalom odbacuje historicističke imitacije, ismijava ih.¹⁹ Dapače, suprotnost između ambicioznih kopija stare arhitekture i indiferentnih urbanističkih prostora koji okružuju tu arhitekturu jedan je od argumenata kojima dokazuje defektnost "modernih sistema". On zna da nedostatak pravila nije

¹⁶. Isto, str. 133.

¹⁷. Isto, str. 114, 118.

¹⁸. Isto, str. 119.

¹⁹. Isto, str. 119.

uzrok slabostima modernog urbanizma nego njihov suvišak kojim se zamjenjuje gubitak zajedničkog osjećanja. Ipak nastoji pronaći pravila, neka druga, vrednija. "Dobro osjećamo kako djeluju stari trgovi, ali se ne priznaju sredstva i način na koji je to dobro djelovanje postignuto, jer nam više nije shvatljiva veza između uzroka i efekta", piše Sitte.²⁰ Pripalo mu je da pokuša tu vezu učiniti razumljivom. Napor izuzetan i osamljen, gotovo unaprijed beznadan jer neće vidjeti rezultata. Podvig donkihotskog tipa. Posluživši se dosjetkom protuotrova on poziva na donkihotski put: "Donekle možemo uspjeti ako zavirimo iza kulisa toga spontanoga stvaranja, da bismo pronašli i ostvarili zašto neka stvar tako dobro djeluje. U idućem slučaju opet nam sve izgleda sasvim drukčije i sve to zgusnuti u jedno općevaljano pravilo zaista se ne da zamisliti. Ipak se moramo prihvatiti tog posla da bismo stvar izveli na i stac, jer je i odveć jasno da smo već odavno izgubili prirodni osjećaj za te stvari i nesvjesno više nećemo moći pronaći pravi put... Tu nema druge pomoći nego liječiti podmluku bolest ukočene geometrijske pravilnosti **protuotrovom razumne teorije** (istaknuo E.F.). Preostaje nam jedini izlaz da radom proniknemo u tajne slobodnoga stvaranja starih majstora i svjesno upotrijebimo ona sredstva s kojima su se stvaraoci u vremenima umjetničkih tradicija nesvjesno održali na pravom putu."²¹

I opet: onako kao umjetnici, nekadašnji. Naposljetku na ovoj točki, kad je očigledno da Sitte ne može sastaviti svoj teorijski luk, on ga uspijeva održati. "Zbog nečega" otvorena kontradikcija koju Sitte ističe kao jedini izlaz - pronaći zašto neka stvar tako dobro djeluje premda znamo da će u slijedećem slučaju sve izgledati sasvim drukčije - nije besmislena nego se iskazuje kao neuništiva vrijednost njegova teorijskog napora. Nije besmislena zato što je riječ o umjetnosti, a u umjetnosti je presudno moći postojati, biti. Samo se tako može sudjelovati, i u traženju izlaza također. A pravac napora koji sugerira Camillo Sitte - umjetnost starih i, jednostavno: umjetnost - nije iluzoran. On je u smjeru obnove integriteta izgubljene kohezije, u smjeru je traženja koje ima epohalnu dimenziju.

U tome je, dakle, vrijednost Sitteove opcije za umjetnost: umjetnost je shvaćena kao posljednje utočište izgubljenog integriteta. U ambijentu umjetnosti postoji posljednji prostor potreban za regeneraciju zajedništva koje je nužno da bi i u naše vrijeme ljudi znali graditi gradove u kojima će biti, kako to Sitte, citirajući Aristotela jednostavno kaže - sretni. Gradogradnja na umjetničkim osnovama projekt je zato homocentričnog urbanizma.

Ako je teza o gubitku zajedničkog, općevaljanog pogleda na svijet ključ Sitteova teoretiziranja, zahtjev za homocentričnim gradom krajnja je ambicija knjige kojoj je sav tekst podređen. Vrijednost tog napora dostaje da kompenzira teorijske pukotine. Iako one ne prestaju ometati koherentnost Sitteova djela nestaju tako što se

uključuju u način na koji ono funkcionira kao sistem. Sitteov je sistem validnost visoke koherencije kritičkog ispitivanja merituma.

Shvativši tako Sittea, domete i granice njegova teoretiziranja, dodat ćemo da se na njemu, a posebno na slabostima njegove teorije, reflektiraju i opće slabosti urbanističke teorije modernog doba. No i na kasnijoj kritici Sittea reflektiraju se slabosti teorije koja mu slijedi. Prije nego se poblize pozabavimo tim pitanjima, treba dodati što sam Sitte izvodi kao praktičan efekt svojih analiza.

To je prije svega otpor prakticizmu. Sitte je na suprotnoj strani od onih teoretičara koji zbog sveobuhvatnosti svojih analiza izgube interes za stvarni život. Prakticizam Sitte vidi kao da susreće protivnika u njegovu djelovanju, u akciji protiv umjetničkog u praksi, u trenutku kada nastaje neljudsko u gradu. Mnogo je takvih mjesta u knjizi, na primjer: "Onaj tko se obraća za savjet povijesti grada, brižljivo ispituje razvoj trgovine i obrta te sav ostali statistički materijal, tko odmjerava dane lokalne uvjete, taj zacijelo ima dovoljno uporišta da to mnoštvo iskustva s nešto sigurnosti projicira u budućnost. A više i nije potrebno. Naravno ako nedostaje smjelosti da se nešto određeno zasnjuje, tada će po svoj prilici opet nastati četvrt najamnih kuća. Jer u toj banalnoj, zbog toga pustoj formaciji, lišenoj svake osobnosti, po nuždi se mogu smjestiti radionice, radničke stanove, trgovačke kuće, palače itd. Blok najamnih kuća može sve primiti, ali sve samo po nuždi i tako da nijednu od specijalnih potreba ne zadovoljava potpuno. Treba se hrabro i odlučno suprotstaviti najamnom bloku koji gotovo potpuno apsorbira moderne gradove, jer će se inače, sam od sebe pojaviti posvuda kao posljedica kolebanja i nedoumice."²²

Sitte shvaća presudno u životu umjetnosti: ona se razvija u borbi ideja, sukobom tendencija. Nedovoljno je izgraditi sistem koji afirmira pozicije, ali zapravo ne intervenira. Motor je umjetnosti kritika, ona je to i za njegov grad, građen na "umjetničkim načelima". Ovaj izvod - koji može zauzeti mjesto pretpotavke - objašnjava dubinu Sitteove kritičke formacije. Kritika u Sittea nije nešto slučajno, tek osobno, ovisno o uzrocima koji se ne razabiru, nego je neodvojivo vezana za čitavu ulogu koja mu je pripala. Bila je to epohalna uloga urbanističkog teoretičara izraslog na kritičkom osporavanju urbanizma koji mu prethodi i koji je u njegovo doba dominantni urbanistički koncept u praksi. Kritičar Camillo Sitte teoretičar je novog urbanizma na prelasku stoljeća. S njegovom se teorijom taj urbanizam konstituira kao određeni entitet. Različit je i od urbanizma sredine i

²⁰ Isto, str.89.

²¹ Isto, str. 23.

²² Isto, str. 137-138.

druge polovice 19. stoljeća podjednako kao i od funkcionalističkog urbanizma međuratnih godina. Smješta se u vremenski i duhovni prostor moderne umjetnosti svojeg doba. Formalno je korespondentan strujanjima pod oznakom *l'art nouveau*, *Jugendstil*, *Sezession* i *Wagnerschule*, *liberty*, *Modern style* i drugima. Određen je individualizmom, homocentričnom reakcijom na prijetnju sistemnog tehnicizma kao vidljivog lica dubljih socijalno-povijesnih konstelacija.²³

Individualistička shvaćanja pitanja urbanizma pokazuju se u Sittea na različite načine. Primjerice time što on protestira u ime humanosti mimo socijalnog konteksta. Nijedna od brojnih nedaća suvremenog urbanizma, što ih on napada beskompromisno i s velikom žestinom, nema u njegovu tekstu socijalnu dimenziju. On će napadati "stambene kasarne", "puste četvrti najamnih blokova" u Beču, ali te četvrti i stambene kasarne nastaju u njega kao pogreška koju "hitno treba prekinuti". Njezine su posljedice ponekad kao fatum, zlo koje se događa "a da to nitko nije htio".²⁴ I kada analizira izrazito kolektivne prostore grada, kao što su trgovi, Sitte to čini iz očista pojedinca. Čini to oštromno, originalno i precizno, ali kao promatrač, a ne sudionik. I masa na trgu za njega je prizor, slikovit i lijep, ali na sceni. Kao da se Sitte neprestano nalazi u imaginarnom gledalištu. Karakteristično je i to da Sitte ne piše o urbanizmu, i starom i novom i postojećem i zamišljenom, kao pojedinac koji radi u tom gradu, koji djeluje na neki način. Camillo Sitte šetač je svojih gradova. On je ushićen na platou ispred grčkoga hrama, tiho se raduje iza zavjesa u pametno podignutoj kući na lijepom trgu s fontanom na pravom mjestu ili pati u stambenoj kasarni - ali on kao da je uvijek dokon. Pa i kada je angažiran da ispravi ono što mu se ne sviđa, on je, najčešće, odveć sam i na neki način "izvan" da bi to mogao i htio sada i ovdje, čak i tada kada zahtijeva suprotno.

Sitteova je prava domena urbanistička tekstura, a manje struktura. To ne znači da je površan, nego da se ponajčešće bavi rezultatom a rijetko i procesima, koji su doveli do tog rezultata. Kritičan prema stanju, on apelira na promjenu *ad hominem*, što se također može

shvatiti kao dijalog, to jest susret pojedinaca. Kriza zajedništva, Sitteov posljednji odgovor na sva pitanja koja je pokrenuo, mogla bi biti reducirana na krizu tog dijaloga, jer se može reducirati na psihološki okvir, na pojedinca izvan socijalnog konteksta.

Uopće su pozadina, podloga, generativno i okvirno zasjenjena polja urbanizma u Sitteovu horizontu. On - s pravom - podvrgava kritici mjerničku ravnodušnost prema mnogostrukosti prostornih valera; shvaća da su građevna parcela, blokovski raster i katastarski premjer čitave zemlje isti pothvat jednostranoga standardiziranja mjerila vrijednosti tla; zatim, na najvećem primjeru takve standardizacije, na "parcelaciji" Sjedinjenih Država, ustvrđuje da se to dogodilo "da bi se zaradio novac". I na kraju neočekivano simplificira zaključkom da je time "došlo do izražaja da Amerika nije imala za sobom ni prošlost, ni povijest i da u kulturi čovječanstva nije značila više nego samo toliko i toliko četvornih kilometara".²⁵ Odmicanje od socijalno-ekonomske sfere naglasak je Sitteova teksta koji treba shvatiti kao individualistički refleks: kada je sistem loš, a sam ga ne mogu promijeniti treba biti izvan i djelovati mimo.

Područja velikih sistema tako su gotovo izvan interesa pisca. Pritom ne bi trebalo zamišljati da Sitte bilo što prešućuje, da je oprezan pa zastaje na granici opasnih ideja. Njegova biografija ne upućuje na to. S druge strane, određena kulturna mimikrija bečke odnosno austrougarske sredine bila je dovoljan razlog da se u nekoj mjeri očituje i u urbanizmu. Treba se prisjetiti funkcioniranja upravno-političkih, profesionalnih i društvenih mehanizama u zagrebačkom urbanizmu tog doba. Riječ je o istoj državi i o istom sistemu.

Sitte najviše i otvoreno ističe svoju individualističku sklonost braneći ulogu samostalne i slobodne kreativne ličnosti u urbanizmu, što povezuje sa svojim glavnim zahtjevom: graditi grad na umjetničkim principima. "Umjetnička djela ne stvara mnoštvo, ni odbori ni uredi, nego uvijek i sami pojedinci. I umjetnički uspješan plan grada također je umjetničko djelo a ne tek prigodni predmet. U tome je bit."²⁶ Ti su oštri i decidirani sudovi logični jer je stvaralačka ličnost u jezgri čitavog Sitteova načina mišljenja. Sitteov kritički odnos prema tehnicističkom shematizmu povezan je s njegovim shvaćanjem uloge kreativne ličnosti u urbanizmu. Na tu se ulogu upire realnost njegovih zahtjeva za promjenama u sistemu regulatornog planiranja i djelotvornost njegovih uputa za projektiranje na principima umjetnosti. Na istoj su liniji prijedlozi da se u proces planiranja uključe natječaji i da se izrade programi koji moraju prethoditi svemu.

U pogledu izmjena u postupku izradbe regulatornih planova, Sitte se poziva na zaključke Generalne skupštine saveza njemačkih inženjera i arhitekata održane u Berlinu godine 1874. Zaključci su upereni protiv shematiziranja prekrivanja terena blokovskim rasterom i traže da se planiranje provodi po fazama, koje će dopuštati

²³ Identitet urbanizma na prelasku stoljeća novija je tema u znanosti pokrenuta u tijeku sedamdesetih godina. Starija literatura ne tematizira urbanizam prelaska stoljeća kao specifičan povijesno-kulturološki entitet. Tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina stvari se znatno mijenjaju a u pogledu Sittea rezultat Wiczorekova rada primjeran je među tim promjenama shvaćanja. No riječ je o široku i složenu procesu rada brojnih istraživača i promjenama duboko motiviranim u kulturnim i općim konstelacijama našega vremena, zato za volju okvira ovog teksta određenog izravnim analizom "Der Städtebau" prepuštam drugoj prilici ovu važnu i opsežnu temu.

²⁴ Isto, str. 138, 139.

²⁵ Isto, str. 136-137.

²⁶ Isto, str. 132.

da se u međufazama stvori potreban vremenski prostor za detaljiranje, što se u prethodnoj fazi određuje samo općim okvirom. Ova "diakrona" planerska teza unosi vremensku dinamiku, tj. moguće promjene i dopune koje zahtijevaju izmijenjene okolnosti i razvoj ideja, podrazumijeva širi krug inicijativa, veći broj aktera i nameće planeru određene faze pa, prema tome, i nužnost da odredi tezu planiranja tih faza. U tome također treba vidjeti otpor shematizmu i apriornosti definitivnog rastera, kao i širenje prostora autorske kreativnosti. Zato Sitte u osnovi točno, no ponešto pretjerano, komentira: "Taj tekst osporava sve sisteme parcelacijskog rastriranja a priori i time je učinjen odlučan napredak." No i odmah dodaje: "U praksi se, međutim, nigdje ne vide plodovi te spoznaje."²⁷ Zatim zaključuje da je tako zato što nije osigurana kreativna uloga umjetničke individualnosti.

Posljednji Sitteov napor okrenut je stoga opet njegovoj jedinjoj nadi: umjetniku, umjetniku planeru i projektantu. Dvojica su, zapravo, tih umjetnika: jedan je svaki autor a drugi je on sam - Camillo Sitte. Za prvoga piše "što da se radi" - a drugi je on kad se okušava projektirajući gradove.

Sitte pisac formulira "pravila", kao rezultat čitave analize.²⁸ Pravila su više nego rezultat njegove analize. Ona su pozitiv kritičkog negativna analize, druga strana toga, konveksna strana konkavnog, da upotrijebimo Sitteove termine. "Pravila" su variranje teze u knjizi za koju Sitte u predgovoru trećem izdanju godine 1900. piše da je njezina osnovna misao kako se i u urbanizmu mora pohađati škola Prirode i Starih. Sitte piše kratak tekst svojeg predgovora manje od tri godine prije smrti s osjećajem pune satisfakcije čovjeka koji je doživio potpun uspjeh svojega najvažnijeg nastojanja. Tekst toga predgovora glasi: "Na najveću radost autora, čiji se pesimizam našao potpuno iznenađen, osnovna je ideja ove knjige da nam je ići u školu Prirode i Starih, u domeni urbanizma, kao i u drugima, široko je prodrla u praksu nakon prvog izdanja. Najugledniji kolege često su javno isticali da je urbanizam tako usmjeren potpuno novim pravcem i da isključiva zasluga za to pripada ovoj knjizi. Trebamo ispraviti taj dojam jer jedno literarno djelo može izvršiti utjecaj te prirode samo ako njegove ideje, tako reći, potpuno ispunjavaju atmosferu. Toliko sretni efekti nisu mogući, osim ako već svi ne osjećaju i misle isto i kad više, naposljetku, ne preostaje drugo nego da neki autor to jasno izrazi."²⁹ Sitte je skroman, ali to je skromnost proroka. Njegov samouvjereni osjećaj nadmoći dopušta mu skromnost slučajnog izabranika, pa je taj iskaz ipak subjektivna projekcija presudnog položaja njegova djela u to vrijeme. No, i to je znak faktičnog razvoja stvari. Postoje i drugi znakovi Sitteova utjecaja. Dio smo već upoznali. Nove bi analize mogle pobliže odrediti Sitteov položaj prema urbanističkoj teoriji koja mu prethodi, u konstituiranju opće fizionomije urbaniz-

ma našeg doba, posebno u nas i naposljetku Sitteovo značenje danas. Zasad treba zaključiti: Sitte nikako ne doživljava poraz, a za borca to već znači mnogo. On se zapravo osjeća pobjednikom.

Sitte pisac. A Sitte planer i urbanist? Relativizirat ćemo odgovor slijedeći već izrečenu ogradu: Sitte nas ovdje zanima kao pisac, on je i za druge bio značajan pretežno kao pisac. Njegov je planersko projektantski rad zanimljiv prije svega zbog mogućega novog naglaska koje bi unio u naše razumijevanje Sitteova djela. Ali taj planersko-projektantski opus pred nama je danas u fragmentima i nedovoljno obrađen za razliku od knjige - njezin je tekst prisutan, potpun. Ipak treba dodati da postoji još jedan razlog za te ograde i opreznosti. Sam ga Sitte otkriva. Pišući o knjizi R. Baumeistera, prigovara da "iako je on odlučno na strani berlinskih prijedloga i u svojoj kritici najstrože osuđuje uobičajeni sistem, njegova vlastita rješenja trgova nimalo se u bitnom ne razlikuju od suvremenih loših primjera."³⁰ Svejedno koliko Sitte ima pravo u kritici Baumeistera jer nije riječ o Baumeisteru. Važno je što sam zapaža da pristajanje uz neka pravila ne osigurava njihovu provedbu u umjetnosti. Ni onome tko ih prihvaća ni onome tko ih piše. Pravila ne stvaraju umjetnost nego imaginacija i snaga potrebna da se ta imaginacija izrazi. Pravila utvrđuju tendencije i formuliraju ih u obliku programa i uputa, ona utječu na misli i osjećaje, sudjeluju u stvaranju metoda i širenju gledišta. Utjecaj je njihov realni efekt, a ne djelo. I Sitte je utjecao svojom knjigom a također pravilima u njoj, ali s njima ni samom sebi nije mogao bitno pomoći na izravan način, "primjenom" tih pravila. Zato je njegovo projektiranje stvaralo djela nedvojbeno drukčijeg reda vrijednosti, što ne znači isto što i drugorazredna. U ovim okolnostima, za ovu svrhu pa i na ovoj razini istraženosti Sitteova djela ne bi bilo svrhe pobliže raspravljati o stupnju te vrijednosti.

Može se, međutim, ustvrditi da je Sitte kao planer svakako demonstrator svojih teorijskih naučavanja. Njegovi planovi (za Olomouc i Tešín, npr.) pokazuju otpor

²⁷ Isto, str. 131.

²⁸ Isto, v. Predgovor prvom izdanju iz godine 1889.

²⁹ Isto, v. Predgovor trećem izdanju iz godine 1900.

³⁰ Isto, str. 134. Ti zaključci u Sitteovu izvoru glase: "1. Projektiranje proširenja gradova sastoji se uglavnom u utvrđivanju glavnih linija cjelokupnoga prometa: ulica, konjskih tramvaja, željeznice, kanala koji stoga moraju biti sistematski i znatno prošireno obrađeni; 2. Ulična mreža neka najprije sadrži samo glavne prometnice, a pritom treba po mogućnosti uzeti u obzir postojeće putove, kao i takve sporedne pravce koji su određeni mjesnim prilikama. Detaljnu osnovu izraditi uvijek prema potrebama bliske budućnosti ili ostaviti privatnoj inicijativi; 3. Grupiranje raznih dijelova grada treba izvesti izborom prikladnog položaja i prema drugim karakterističnim značajkama. Striktno primijeniti sanitarne propise za industriju.", isto, str. 131.

Treba još jednom ponoviti godinu tih berlinskih zaključaka: ona je 1874. To znači da je početak kritike blokovskog sistema započeo tako rano da se može reći kako on zapravo nije niti postojao bez određene kritike koja ga je pratila.

prema blokovskom rasteru. Rađeni su kao cjelina urbanog organizma u kojem dijelovi imaju svoje određenje, i namjensko i oblikovno. Ističe tako razliku između vrsta komunikacija pa time nastoji postići diferenciranu strukturu. Određeno zatvaranje ambijenta u stambenim dijelovima grada, ozelenjavanje unutrašnjosti blokova, s dječjim igralištima, povijanje linija komunikacija i oblika građevnih sklopova tako da prate oblike terena i razni drugi detalji poznati su i teorijski obrazloženi u njegovoj kritici suvremenog urbanizma. Našli su se, dakle, i u njegovim planovima. Treba ih držati dokazom određene dosljednosti i primjerom pokušaja da se teze iz teorije primijene.

Naposljetku treba istaknuti da je Sitte, suprotno dojamu koji može izazvati njegovo gotovo opsesivno bavljenje starim gradovima, ipak teoretičar svoga doba, sav prožet pitanjima svog vremena i svoje sredine. Kao što umjetnost njegove epohe u mnogočemu polazi od nulte točke, jer joj jedina izvjesnost jest u negaciji, i Sitte to čini teoretizirajući. Poziva se na malo koga, ne slijedi ni jednu teorijsku liniju koja bi mu prethodila, ne upire se na neku paralelnu ili se bar ne poziva na nju. Premda je takvih linija bilo i te se paralele mogu povući, Sitte ih spominje tek usputno, asocijativno. I kao da ne očekuje ni neko teorijsko nastavljanje. On je potpuno obuzet aktualnom intervencijom. Ta njegova situacija tabulae rasae također je izazvala, vjerojatno, dojam svježine i dala veću prodornost njegovim idejama. Bile su "prave", odjeknule se.

Način na koji Sitte temelji svoju teoriju "na ničemu" i izvodi ex nihilo neka pokaže jedan primjer (za koji on sam moli da mu se ne zamjeri zbog prividne trivijalnosti): "Značajno je koliko su dječji crteži i plastike, što ih djeca stvaraju u igri unutrašnjim umjetničkim nagonom, slični umjetničkim ostvarenjima primitivnih naroda. Nešto slično možemo zapaziti prilikom postavljanja monumentalnih spomenika. Kao paralela neka posluži dječja zimska obljudljena zabava pravljena "snjegovića". "Snjegovići" stoje na istim mjestima na kojima bi se, prema starim postupcima, trebao očekivati neki spomenik ili zdenac.

³¹ Isto, str. 23-24.

³² Usp. FRANKOVIĆ, E., Urbanističko planiranje u Hrvatskoj na mijeni stoljeća, Peristil, Zbornik radova 5. Kongresa saveza društava povjesničara umjetnosti SFRJ, Zagreb, 1988/89, br. 31-32, str. 93. O tim sam problemima pisao u više navrata. Vidi:

Gradnje, norme i spomenici - razvoj građevno-regulatornih normi i kriterij intervencija u povijesnim jezgrama Zagreba, Peristil, br. 26, str. 143-149; Arhitektura, br. 184/185, str. 163-165, Zagreb, 1983.

Regulatorna osnova istočnih područja Zagreba, Zbornik za narodni život i običaje, JAZU, knjiga 49, Zagreb, 1983, str. 245-274.

Camillo Sitte, teoretičar urbanizma: novi pogledi na konstituiranje Moderne, Zbornik radova 4. Kongresa saveza društava povjesničara umjetnosti SFRJ, Sarajevo 1985 (u tisku).

Lenucijeva era, Arhitektura, br. 204-207, Zagreb, 1988, str. 81-111.

Lenuci Zagrebu - Urbanističko planiranje Zagreba od 1891. do 1914. Katalog autorske izložbe, Zagreb, 5. kongres saveza društava povjesničara umjetnosti SFRJ - Muzej za umjetnost i obrt, 1988.

Kako se to događa? Vrlo jednostavno. Zamislimo prazan prostor nekog sajma na selu, pod dubokim snijegom, po kome vode ovamo onamo utrte i ugažene staze. To su prirodni komunikacijski pravci među neutritim, neravnomojerno rasprostranjenim površinama snijega. I na takvim mjestima stoje "snjegovići" jer se samo tamo može naći potreban čist snijeg."³¹

Sitte piše kao da priča, a zapravo je to ona ista estetska pozicija koja objašnjava Picassov interes za crnačku plastiku. Način na koji Sitte argumentira ostao bi potpuno uporabljiv u kursu Paula Kleea ili Johannesena Itena u Bauhausu četrdesetak godina poslije.

I sam stil pisanja, o čemu je već bilo riječi: razgovoran, izravan, ponekad s tek nabačenim mislima, kadšto ekstenzivan, s digresijama, variranjem teme, formuliranjem tvrdih zahtjeva koji se ne oslanjaju na opširne izvode nego tek na osamljeni uvjerljivi primjer - sve to ima određeno značenje duhovne situacije "nakon svega", što je, zapravo, ravno početku, bar u umjetnosti. Sitte je neka vrsta naivnog problematičara teorije modernog urbanizma. I ta njegova karakteristika - značajke njegova stila - povezana je s općom krizom urbanizma tog doba a time i urbanističke teorije, sa socijalnim kontekstom i kulturnom atmosferom u bečkom i srednjeeuropskom ambijentu, a i s ciljevima Sitteova pothvata, pa zato Sitteov stil dovršava sliku o njemu.

Ona nam pokazuje Camilla Sittea kao magistralnu ličnost urbanističkih zbivanja na prelasku stoljeća, presudnog kritičara europskog urbanizma konstituiranog polovicom 19. stoljeća i kao glavnog inicijatora homocentričnih urbanističkih koncepata novog doba.

Sitteov je utjecaj na zagrebački urbanizam te epohe u isto vrijeme i kvalifikativ tog urbanizma. Preko Sittea zagrebački se razvoj smješta u odnose na općoj razini urbanističkog razvoja a prestaje biti lokalna aplikacija općih modela. Tako je zbog same kritičnosti Sitteova utjecaja: on se nije mogao primati pasivno, podnositi, nego je tražio vlastito sudjelovanje, unošenje svojeg uloga.

Upozorio sam već na to da je "Sitteova kritika osobito plodno primljena tamo gdje prostorno-urbanistička kriza ekstremno nadilazi okvire profesionalnog područja, tamo gdje se širi čitavim prostorom društva, politike, duhovnog života. Takva je bila situacija u Hrvatskoj krajem devetog decenija i na početku posljednjeg decenija stoljeća. Autentična mjera stvari i autohtoni kriteriji u isti su mah stvar želje novog moderniteta i otpora političkoj presiji. U Zagrebu je kriza sinkronizirana sa sukobom oko nametanja regulatorne osnove 1887. i upornog osporavanja vladina diktata, koje angažira sve snage urbanističkih krugova, oficijelnih i neoficijelnih. U pitanju je oslobađanje centra grada od planiranog kordona kasarni, regulacija Save i bonifikacija terena prema jugu grada, zasnivanje kapitalnih sistema infrastrukture modernog grada u sferi prometa, industrije, komunalnog

standarda i, naposljetku, ali ne i najmanje važno, osiguravanje modernog urbanog habitusa, dostojnog kulturne samosvijesti glavnog grada. Glavni grad nesamostalne zemlje s ograničenim političkim prerogativima postavlja program civilizacijske legitimacije u svijetu u kojem je napredak i razvitak kvalifikativ. Taj program očito nije bez kompenzacijske političke ambicije, to više što se ona najteže ometa i ne može se potpuno spriječiti.

U toj je konstelaciji sama urbana morfologija, dakle estetska sfera, izbila u prvi plan kao najslobodnija. Bio je potreban samo još jedan potencijal da se čitavo nastojanje efektira, da poprimi realne oblike: bio je potreban izuzetni individualni potencijal velikog talenta. I on se pojavio: inženjer Milan Lenuci, šef građevnog ureda grada od 1892. do 1912."³²

Čitati "Der Städtebau" u Zagrebu danas neizbježno znači iščitavati povijesne slojnice zagrebačkoga urbanog

moderniteta kao reprezentativnog za epohu. Mi zapravo čitamo veliko poglavlje jedne od sudbina te male knjige. Ako zaboravimo njezine stranice, nećemo razumjeti ni odakle veliki luk Zvonimirove ulice - možda najveći i najznačajniji sitteovski pothvat uopće - ni urbanizirano ladanje zagrebačkih brežuljaka, ni izuzetnost vijenca donjogradskih perivoja, ni pučko dostojanstvo zagrebačke periferije, pa čak ni ono što je bilo ostalo prazno: prostor oko Save, jer i to je plod dubljih uvida velike epohe koja se znala čak i suzdržavati. No, ako ne zaboravimo Sitteovu knjigu, ako je ponovno pažljivo čitamo, povećat ćemo ne samo razumijevanje vremena u kojem je ona nastala nego i naše suvremenosti, ne samo zagrebačke. Jer vrijednost je Sitteove knjige i u tome što ne zastarijeva: tako je zato što je djelo epohalne metode, a metoda ne zastarijeva nikada, nego se ulijeva u razvoj discipline.

Eugen Franković

CAMILLO SITTE - PROMOTER OF MODERN TOWN PLANNING THEORY - A CONTRIBUTION TO REE - READING OF "STÄDTEBAU"

Camillo Sitte (Vienna, 1843-1903), architect, urban planner and writer, author of a book entitled *Der Stadtebau* (1889), was the most notable urban planning theorist at the turn of the century. Through his critique of city planning in the second half of the nineteenth century, he promoted new ideas essential for the development of modern culture. The author of this paper presents *Der Stadtebau* by analyzing the various levels of Sitte's thinking through an insight into the process of its self-constitution. In the introduction he offers a brief survey of the reception of Sitte's work, and in the conclusion he concentrates on Sitte's strong influence on the urban development of Zagreb. The role of Sitte's theories, their immediate success and broad influence - as well as their violent disqualifications and long neglect - seem to result from the nature of Sitte's discourse. Although he writes with a strong sense of context and nuance, Sitte does not pay attention to the ephemeral pragmatic aspects of urban planning. His criticism concentrates on the focal points of the urban ambience of his epoch. This is why Sitte's critical procedure, as formulated in concreto, belongs to the theoretical highlights of his time and remains a lasting achievement in the theory of modern planning and architecture.

In Zagreb Sitte's influence was at its height from 1892 to 1912-1913, when the Zagreb office of urban planning was headed by Milan Lenuci (Karlovac 1849 - Zagreb 1924). It can be seen in numerous structures reflecting Sitte's type of thinking: the large sweep of Zvonimirova street (perhaps the most impressive example of his influence), the urbanized suburbia scattered along the Zagreb hills, the exceptional park belt in the Lower Town, the dignity of Zagreb's peripheral zones, including the empty space along the river Sava indicating the greatness of an epoch which was also capable of self-restraint.